

Gedachten over geloven

Ertee
September 2024

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Behoeftte aan een god	4
Religie als stuurmiddel	5
De behoefte aan god hergedefinieerd	6
De Bijbel en de definitie van het christen-zijn	7
Weten contra niet-weten	9
Het ontstaan van het christelijke geloofssysteem en de Bijbel	11
Geschiedschrijving in het algemeen	14
De essentie van de Bijbel: de offerrite	15
De presentatie van God in de Bijbelse en na-Bijbelse tijd	17
Het probleem van de ervaring	20
Conclusie	23
Bijlage	25

Inleiding

In dit schrijven wil ik een poging doen om mijn ideeën over religie te verwoorden. Het is mijns inziens onmogelijk om God te definiëren of te kenschetsen, zelfs als je bereid bent Zijn bestaan voor waar aan te nemen. Religies, die pretenderen God te doen kennen, zijn bouwwerken van menselijke aannames en theorieën, waaraan, ook weer door mensen, een goddelijke autoriteit verleend is.

Ik meen bijgevolg dat het volstrekt onredelijk is om de Bijbel het Woord van God te noemen en zet dus vraagtekens bij de aanspraak op *de waarheid* die veel gelovigen menen te kunnen maken op basis van de veronderstelde onfeilbaarheid van de Bijbel. Deze vraagtekens gelden vanzelfsprekend ook voor andere religies. Ik richt me in dit schrijven vooral op het christendom, omdat ik daar het meest bekend mee ben, maar mijn zienswijze is ook van toepassing op andere religies.

Ik hoop op de voorliggende pagina's de problemen helder te krijgen en een richting te duiden waarin de mens en niet God centraal staat. Dat is op geen enkele manier een arrogant perspectief; het is de consequentie van de vaststelling dat we alleen de mens tot een bepaalde hoogte kunnen kennen en dat we verantwoordelijk zijn voor het leven tussen onze eerste en laatste ademhaling. Die verantwoordelijkheid moet gebaseerd zijn op kennis en inzicht, en niet op een op aannames gebaseerde religieuze theorie.

De onderwerpen die ik in verband met het bovenstaande de revue wil laten passeren, betreffen onder meer de behoefte aan God en de in het geding komende redelijkheid bij letterlijke interpretaties van de Bijbel. Daarbij besteed ik aandacht aan de geschiedschrijving, het offerritueel, de verschillende gezichten van God en de ervaring, vaak gezien als de belangrijkste factor bij de geloofsovertuiging.

Behoeftte aan een god

Door de eeuwen heen is de mensheid in overtuigende meerderheid op de een of andere manier gelovig geweest. Een aantal jaren terug, werd in diverse artikelen een percentage van om en nabij de 84 procent genoemd: 84% van de wereldbevolking gelooft op de een of andere manier in een god. En ondanks de afname van de populariteit van georganiseerde godsdienst in Nederland, is dat wereldwijd een heel ander verhaal, naast dat er natuurlijk ook nog zoiets bestaat als niet-georganiseerde godsdienst. Kortom, geloof is een niet te ontkennen factor van belang voor het grootste deel van de mensheid.

De *behoefte* aan een god, als een belangrijk aspect waarmee het hoge percentage verklaard kan worden, is volgens sommigen aangeboren, maar het lijkt mij eerder een reactie te zijn op het complexe en vaak onredelijke en wrede leven, naast dat het een *veronderstelde* behoefte is, die op basis van traditie en indoctrinatie vorm heeft gekregen.

De mens kan zichzelf als nietig, machteloos en onwetend ervaren, bijvoorbeeld als hij zich geconfronteerd ziet met onverklaarbare en bedreigende natuurfenomenen. Het geeft de mens rust, steun en structuur om ervan uit te gaan dat er een almachtige god is, die zich zodanig tot de mens verhoudt dat die mens daar in een of andere vorm zijn levensbestemming aan kan onttrekken, zelfs als dat een voortijdige dood mocht betekenen. Het geloof is dikwijls allesomvattend en voorziet in antwoorden op voor- en tegenspoed, leven en dood. Zelfs de grootse wreedheden worden passend gemaakt binnen religieuze kaders.

De behoefte is dan ook te definiëren als een verlangen naar een uiteindelijke en allesomvattende waarheid. Een groter perspectief, waarin uiteindelijk alles op z'n plaats valt, is voor velen een geruststellende gedachte en hangt vaak samen met de wens dat het goede beloond en het slechte bestraft wordt.

Religie als stuurmiddel

Naast en sterk gerelateerd aan het voorgaande, is er ook voortdurend sprake geweest van de verleiding om misbruik te maken van deze behoefte. De behoefte wordt zelfs beïnvloed en mede gevormd door factoren die direct in relatie staan tot bijvoorbeeld machtsvraagstukken. Ook de christelijke geschiedenis laat hiervan een aaneenschakeling van 'incidenten' zien, vanaf het ontstaan van deze religie tot de dag van vandaag toe. Mensen middels een appel op veronderstelde religieuze waarheden in een bepaalde richting manoeuvreren is een praktijk waar veel machthebbers (van wereldleiders tot religieuze leiders, dominees, leraren, gezinshoofden, etc.) zich van bediend hebben in de menselijke geschiedenis. En daar ging zelfs lang niet altijd een oprechte religieuze overtuiging aan vooraf. Met God aan je zijde, heb je domweg een grotere kans je door eigenbelang gedefinieerde doelstellingen te verwezenlijken. De macht van de één en de onmacht van de ander zijn aanvullende en op elkaar inwerkende krachtenvelden binnen een symbiotische relatie. Hoe macht (de behoefte aan overheersing) en onmacht (de behoefte aan veiligheid en aan antwoorden op prangende levensvragen) het gezicht van een religie bepalen, is bijgevolg een interessant studieonderwerp.

Ik meen dat de meerderheid van de religies een ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling kent die sterk samenhangt met het op grote schaal kunnen beïnvloeden en sturen van menselijk gedrag. Een voorbeeld daarvan betreft de ontstaansgeschiedenis van het Christelijk geloof, waarbij de waarheidstoekenning direct in verband stond met de belangen van de machthebbers in het Romeinse Rijk.

De behoefte aan god geherdefinieerd

Er kan gesteld worden dat een veelheid aan redenen heeft geleid tot een veelheid aan religies. Een religie is een door mensen geconstrueerde theorie, enerzijds bedoeld om het leven van een bepaald perspectief te voorzien en anderzijds aangewend om manipulatief te kunnen worden ingezet. De volgers van een religie nemen deze voor waar aan, terwijl andere theorieën als verzinsels of bedriegerij afgedaan worden, meestal ongeacht of men ermee bekend is of niet.

De behoefte aan een god kan dus een specifieke religieuze invulling krijgen en deze invulling wordt niet zelden als het enige waarachtige perspectief gezien. In een bepaald opzicht is dat niet zo gek, want de onzekerheid over het bestaan bezweren met een opvatting die net zo goed niet waar kan zijn, voorziet natuurlijk niet in de behoefte. In een ander opzicht is het echter wél gek, namelijk omdat de gelovige de meest wonderlijke dingen voor waar aanneemt en slechts zelden de noodzaak voelt om deze aannames aan een kritisch onderzoek te onderwerpen of deze te vergelijken met andere religies of levensovertuigingen. De behoefte lijkt daarmee een vorm van goedgelovigheid in de hand te werken, waarbij opgemerkt kan worden dat de plek waar je geboren wordt een bepalende factor is voor de religie waarmee je geconfronteerd wordt en die je eventueel gaat aanhangen.

Ik vermoed dat de behoefte aan een god sterk samenhangt met het *probleem van de mens*, dat in de theorieën van Erich Fromm een centrale plek inneemt: de mens komt voort uit de natuur maar zal er naar zijn wezen ook los van komen te staan, in een proces van bewustwording en volwassenwording, typisch voor de menselijke soort. Deze ontwikkeling kan een vervolg krijgen die in het verlengde ligt van de acceptatie hieromtrent óf ze zal leiden tot nieuwe afhankelijkheden ter compensatie van het verlies van de oorspronkelijke verbondenheid met de natuur. Nieuwe 'bindingen' kunnen op diverse manieren vorm krijgen; bijvoorbeeld door de verheerlijking van eigen clan, ras of soort, of door de onderwerping aan een mens, een idee of een god.

Religie kan zodoende geduid worden als *het onvermogen om de menselijke uitdaging te onderkennen en aan te gaan*.

De Bijbel en de definitie van het christen-zijn

De Bijbel kan als letterlijke waarheid of als symbolische wijsheid geïnterpreteerd worden en de keuze daartussen is relevant. Voor dit schrijven is het belangrijk om het christen-zijn waar ik aan refereer, te definiëren, zodat helder wordt tegen welke Bijbelse interpretatie ik mij afzet.

Het christendom is gebaseerd op de persoon van Jezus (de Christus) en deze Jezus wordt verondersteld Zoon van God te zijn, gestorven voor de zonden der mensen en opgestaan uit de dood. Een christen is iemand die dit offer (de genadetheorie) geaccepteerd heeft, een persoonlijke verlossing heeft meegemaakt, Jezus wenst te volgen, en daarbij de Bijbel ziet als Gods Woord – een verzameling boeken die boven alle twijfel en kritiek verheven is en als absolute leidraad voor het leven functioneert.

Mijn schrijven richt zich op deze christenen en breder gezien op alle gelovigen die hun leven vormgeven n.a.v. een vergelijkbare waardetoekenning aan hun geschriften.

De letterlijke interpretatie van religieuze teksten heeft te maken met de angst dat alles op de helling komt te staan als je twijfel toelaat of sommige ideeën afwijst. Als je meent dat een religieus geschrift een mogelijk foute zienswijze etaleert of een zienswijze die niet letterlijk geïnterpreteerd moet worden, dan relativeer je daarmee de waarde en de waarheid van het betreffende religieuze geschrift in zijn geheel. Want als het één niet letterlijk genomen moet worden, wie zegt dan dat het andere wél letterlijk genomen moet worden? En als het één fout is, wie zegt dan dat het andere goed is? Kritiek op een religieus geschrift is voor de volgeling dan al snel taboe en wordt binnen de geloofsgemeenschap vaak geduid als iets waarvoor je het juiste begrip nog dient te ontwikkelen. Serieuze vragen betreffende de geloofsleer worden bijgevolg gemakkelijk afgedaan als religieuze onvolwassenheid.

Naar mijn smaak wordt hier een vergaande onredelijkheid mee geëtaleerd. Het komt erop neer dat je alle onwaarschijnlijkheden uit de Bijbel voor waar aan moet nemen, omdat anders ook de essentiële zaken van je geloof, onderwerpen van twijfel en kritiek worden. Het dilemma los je echter niet op door je kop in het zand te steken, maar door de

uitdaging aan te gaan. De combinatie van geloof en twijfel lijkt me betrouwbaarder en vruchtbaarder dan de combinatie van geloof en overtuiging.

Iemand die de Bijbel enkel gebruikt voor symbolische interpretaties, is in deze optiek dus geen christen. Dat een symbolische interpretatie wél zinvol kan zijn, wordt in de bijlage geïllustreerd met een fragment uit Erich Fromms boek "Dromen, sprookjes, mythen".

Weten contra niet-weten

Als het gaat om de vraag of er een god bestaat, dan zou ik mijn insteek als volgt willen omschrijven: ik houd het bestaan van een god voor mogelijk. Iedere poging om welke god dan ook te definiëren, beschouw ik echter als een menselijke inspanning. Naar mijn overtuiging zijn deze definitie-pogingen zonder uitzondering te kenschetsen als *aannames* en als *menselijke theorieën en fantasieën*.

Theoloog Harry Kuitert (1924-2017) meende: "Alle spreken over boven komt van beneden, ook het spreken dat beweert van boven te komen."

Het komt mij voor dat Kuitert met deze uitspraak helemaal gelijk had; alles wat wij over God weten, is ons bekend door menselijke inspanningen: theorieën, interpretaties, aannames. Christenen veronderstellen her en der goddelijke inmenging bij, maar ook dat moet als menselijke interpretatie geduid worden en er is niets dat deze veronderstelling rechtvaardigt. Het is veel waarschijnlijker dat mensen dingen bedacht hebben (ingebod in hun specifieke omstandigheden) die door henzelf of door anderen van een goddelijke autoriteit voorzien zijn.

Het bovenstaande betekent dat we geen enkele god kunnen kennen (als we het bestaan van een god al voor mogelijk houden); elke definitie is dan immers een menselijke definitie.

Het zijn aannames die in de eerste vier eeuwen na Christus geleid hebben tot een theologie, die onder meer zegt dat de Bijbel het Woord van God is en de absolute waarheid vertegenwoordigt. De samenstelling en betekenis van de Bijbel zijn het *resultaat* van deze theologie, en niet de *oorsprong* ervan. Het Nieuwe Testament bestaat uit een streng geselecteerde (en gemuteerde) verzameling geschriften; een selectie die zijn definitieve vorm kreeg *nadat* de christelijke waarheidstheorie tot stand was gekomen.

Het is wat mij betreft dus onjuist om de Bijbel te zien als het Woord van God. Ook de Bijbel is niets meer en niets minder dan het voortbrengsel van menselijke inspanningen, als onderdeel van het doel om een nieuwe religie met een eigen waarheidsclaim vorm te geven. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat er geen zinnige dingen in de Bijbel staan, maar van een Goddelijke bemoeienis kan geen sprake zijn.

In aanvulling op het bovenstaande, komt het mij als bijzonder eigenaardig voor dat wij de Bijbel op een wezenlijk andere manier zouden moeten beoordelen dan andere boeken. Zonder uitzondering wordt ieder boek als het resultaat van menselijke inspanningen gezien en een boek is daarom per definitie geen verslag van de waarheid, hoe zinvol de naar voren gebrachte ideeën ook kunnen zijn. Hoe redelijk is het om de Bijbel dan toch als Gods woord te zien, als een verslag van de absolute waarheid? De moslim doet iets vergelijkbaars met de Koran. Omdat er verondersteld wordt dat er maar één waarheid is, komen deze geloofsrepresentanten altijd lijnrecht tegenover elkaar te staan, waarbij beiden partijen tot de dood toe overtuigd zijn van hun eigen gelijk. Het zou lachwekkend zijn als het niet in zoveel ellende geresulteerd had.

De aanname dat de Bijbel het Woord van God is, heeft de waarschijnlijkheid bepaald niet aan haar zijde, maar de gelovigen geloven het en dit geloof creëert iets dat voorbij de aanname gaat, aangezien veel gelovigen meer over *overtuiging* dan over *aanname* spreken en zeker menen te weten de waarheid gevonden te hebben. Het eigenaardige gegeven doet zich voor dat iets, waarvan onmogelijk is vast te stellen of het de waarheid betreft, een zo grote overtuiging kan opleveren dat mensen zich er volledig aan overgeven. Mensen leveren zichzelf uit aan een idee, een daad die op zichzelf al te denken geeft, en gaan binnen deze context wel heel erg voorbij aan iedere vorm van redelijkheid, vaak zonder dit zelf in de gaten te hebben.

Zoals reeds eerder opgemerkt, zie ik meer heil in de combinatie van geloof en twijfel dan in de combinatie van geloof en overtuiging.

Het ontstaan van het christelijke geloofssysteem en de Bijbel

Los van alle kritiek tot dusver, kunnen we ook stellen dat het Christendom beschikt over een ingewikkeld en doordacht geloofssysteem. Een aantal vroege volgelingen van Jezus, waaronder Paulus, hebben hun best hebben gedaan er een passend verhaal van te maken, aanhakend op de Joodse traditie en van verondersteld belang voor iedereen (Jood en niet-Jood). De inspanningen van Paulus en anderen en de effecten hiervan op de totstandkoming van de christelijke leer zijn aanzienlijk.

Er zijn gelovigen die menen dat de doordachtheid van het geloofssysteem als een bewijs van diens waarheid gezien kan worden, temeer als daarbij aangetekend kan worden dat de Bijbel het meest gelezen boek is en de impact van het Christendom aan de orde is gebleven tot de dag van vandaag. Deze doordachtheid heeft mijns inziens niets met de waarheid te maken, net zomin als dat populariteit enig gewicht in de schaal legt. Het christelijke geloof is een slim bedachte theorie die een oplossing bleek voor de multiculturele chaos van het Romeinse rijk in de eeuwen rond het begin van de jaartelling. Het was één van de vele theorieën over Jezus en waarschijnlijk was de bijbehorende groepering afgedaan als de zoveelste sekte, als de bedeksels niet door de wereldlijke macht waren opgepikt en ingezet als bindmiddel voor een onsamenhangende en conflicterende ratjetoe van religies en culturen.

Dat de samenwerking tussen de wereldlijke macht en een aantal religieuze figuren geleid heeft tot het opwaarderen van een op Jezus gebaseerd geloofssysteem tot een staatsgodsdienst, met als gevolg dat alles wat van de nieuwe norm afweek vervolgd of vernietigd moest worden, vervult mij met grote argwaan (nota bene: gelovigen werden eerst vaak vervolgd door de Romeinen, na de acceptatie van het Christendom als staatsgodsdienst, waren het de christenen zelf die vervolgingen van andersdenkenden voorstonden). Voeg daarbij de specifieke selectie van geschriften die onderdeel uit gingen maken van het religieuze handvest, dat vervolgens ook nog eens als het onfeilbare Woord van God gezien werd, en het wordt er allemaal niet veel beter op.

Mensen die deze geschiedenis erkennen maar vervolgens menen dat God dit zo gewild en gebruikt heeft en dat de Bijbel daarom toch gerust als het Woord van God gezien kan worden, gaan naar mijn smaak alle grenzen van de redelijkheid te buiten. Het is wat mij betreft zelfs een gevaarlijke perceptie, want als je onredelijke kenmerken voor redelijk en juist gaat aannemen, zeker binnen een dergelijke, allesomvattende theologie, dan opent dat de deuren naar onmenselijkheid. En dat is natuurlijk ook precies wat de geschiedenis ons veel te vaak heeft laten zien.

In de evangeliën staat het verhaal van Jezus opgetekend en deze geschriften worden gezien als de basis van het geloofssysteem dat hier ter discussie staat. Het opmerkelijk feit doet zich voor dat de evangeliën geschreven zijn door mensen die Jezus niet gekend hebben en dat het vroegste evangelie (Markus) waarschijnlijk zo'n 30-35 jaar na Jezus' dood geschreven is. We weten weinig van de context waarin geschreven werd of over de bedoelingen van de schrijvers en we kunnen dus niet zonder meer aannemen dat deze verslaglegging betrouwbaar is geweest. We weten niet eens hoe de oorspronkelijke documenten eruit hebben gezien. De ons bekende versies van de evangeliën hebben een lange ontstaansgeschiedenis gekend, tot zij aan het einde van de vierde eeuw in de canon werden opgenomen. Er waren ruwweg 350 jaar nodig om het evangelie van Markus zijn definitieve vorm te geven. 350 jaar gesleutel voordat de Gods onvervalste ideeën op schrift waren gesteld. Hoe redelijk is het om een dergelijke aanname te doen?

De evangeliën zijn gebaseerd op mondelinge overleveringen en waarschijnlijk op een aantal spreukenevangeliën, zoals het gereconstrueerde evangelie Q en het evangelie van Thomas. Aangezien de intentie van de evangeliëschrijvers niet was om een zuiver historisch verslag te doen van het leven van Jezus, maar dat er waarschijnlijk persoonlijke overtuigingen ten aanzien van de rol van Jezus in een religieuze context aan ten grondslag lagen, is er ook daarom weinig reden om de evangeliën als al te betrouwbare documenten te zien.

Ik meen dat de evangeliëschrijvers, die Jezus met terugwerkende kracht een goddelijke status gaven, van alles hebben verzonnen (of gebaseerd hebben op onmogelijk te verifiëren getuigenverklaringen) en dat konden

legitimeren met de veronderstelling dat het allemaal zo gebeurd *zou kunnen zijn*, juist omdat Jezus de Zoon van God was. Dit soort omkeringen, waarbij niet de historie of het onderzoek naar de juiste conclusie leidt, maar dat de conclusie bepalend is voor de historie of de invulling van het onderzoek, zien we binnen religieuze contexten zeer regelmatig terug.

Hierbij mag worden opgemerkt dat er nog vele andere evangeliën zijn, zoals het reeds genoemde evangelie Q en het evangelie van Thomas, waarin Jezus dikwijls geheel andere rollen kreeg toebedeeld dan die van Zoon van God of Verlosser van de mensheid. De meeste van deze evangeliën en aanverwante geschriften zijn vernietigd, maar gelukkig niet allemaal, zoals de relatief recente vondst van de Nag Hammadigeschriften laat zien.

Duidelijk is wel dat de Bijbel is samengesteld uit boeken die vaak een lange ontwikkelingsgeschiedenis hebben gehad, van mondelinge overlevering, tot schriftelijke vormen die veelvuldig gekopieerd en herschreven werden, passend bij de inzichten van de schrijver of bij de toen geldende geloofsopvattingen van de groep waartoe de schrijver behoorde, om uiteindelijk opgenomen te worden in de definitieve canon, behorend bij de theologie die tot staatsgodsdienst verheven werd. Voeg daarbij het gegeven dat alle beslissingen door een machtselite (een geletterde minderheid) werden genomen, er geen enkele vorm van onafhankelijke verificatie bestond, dat kritiek zelfs niet toegestaan was, en het zal duidelijk zijn dat er weinig reden is om niet uiterst sceptisch te zijn.

Geschiedschrijving in het algemeen

Over geschiedschrijving in het algemeen kan gesteld worden dat vrijwel ieder volk en elke generatie zijn geschiedenis wenst te beschrijven. Dat is bedoeld om een historisch besef te creëren, waarbij vooral vaderlandsliefde en trots over de eigen verdiensten en verworvenheden belangrijk zijn. Deze functie is belangrijker dan het beschrijven van de waarheid en om die reden werd de geschiedenis van een volk dikwijls herschreven en aangepast, en dat mag in feite geschiedvervalsing genoemd worden.

In tegenstelling tot wat in de westerse cultuur ondertussen gemeengoed is geworden, werd de geschiedschrijving in vroegere tijden uitgevoerd door een kleine groep schrijvers, die niet onafhankelijk waren en ook niet door een onafhankelijk orgaan gecontroleerd werden. Ook dit is iets dat in de overwegingen over het belang van de Bijbel moet worden meegewogen. Er kan geen sprake zijn van een letterlijke verslaglegging van hetgeen zich allemaal heeft afgespeeld. Hedendaagse studies naar historische gebeurtenissen zijn daarom doorgaans betrouwbaarder dan de oorspronkelijke documenten, of op z'n minst zijn deze hedendaagse studies noodzakelijk om een en ander in een juister perspectief te plaatsen.

We hebben bovengenoemd probleem ook gezien in de Nederlandse geschiedschrijving: de Gouden Eeuw werd bijvoorbeeld doorgaans beschreven als een mooie en memorabele tijd in de vaderlandse geschiedenis, maar bij meer recente terugblikken op deze periode is ondertussen wel gebleken dat Nederland vooral als *roofstaat* getypeerd moet worden. Dat onze welvaart en onze manier van leven verdiensten zijn en tot onze rechten behoren, is bijgevolg zeer aanvechtbaar. Nederlanders (en andere Europeanen) gingen letterlijk over lijken om hun op rijkdom gerichte doelstellingen te behalen. Het geloof speelde daar ook een belangrijke rol bij: het lot van de heiden was de hel en menig christen meende dat die hel best wat eerder mocht beginnen (als de heiden niet tot inzicht bereid bleek) en daarmee werd het moorden, martelen, verkrachten en beroven dikwijls gelegitimeerd. Helder zal zijn dat de katholieke heiden voor de protestant was en andersom, dus ook onderling werd er heel wat afgevochten en geconfisqueerd.

De essentie van de Bijbel: de offerrite

Na meer algemene gedachten over de Bijbel, ga ik me nu meer specifiek op de inhoud richten. Om te beginnen: het idee van de verlossing van onze zonden door het offer dat God bracht.

Binnen de christelijke leer is de offerrite van essentieel belang; de genadetheorie leert ons dat de mens zich kan verzoenen met God door het offer te accepteren dat Jezus bracht door Zijn leven te geven (in opdracht van God). De Bijbelse offerrite is gebaseerd op de offerrituelen die in vele culturen gebruikt werden als manier om in het reine te komen met het goddelijke. De offerrite is in feite een primitief waanidee waarmee verondersteld wordt dat je je eigen fouten op iets onschuldigs kunt afwentelen en het heeft ertoe geleid dat vele dieren én mensen (vooral kinderen) als zondebok werden aangemerkt en op afschuwelijke wijze de dood vonden. Gelukkig zijn er ook mildere vormen van de offerrite, waarbij bijvoorbeeld een deel van de oogst wordt afgestaan, maar de Bijbelse offerrite is beslist niet op deze mildere en meer menselijke vorm gebaseerd.

Dat de offerrite in het Christendom is overgenomen als middel om tot een definitieve verzoening tussen God en mens te komen, is knap bedacht omdat er een ingang mee werd gevonden bij de diverse culturen die verzameld waren binnen het Romeinse Rijk, maar het wordt er niet minder pervers van. Ook vind ik het beeld van een vader die zijn zoon wenst te offeren, bijzonder barbaars aandoen. Het dient beslist niet als voorbeeld voor hoe ouders met kinderen moeten omgaan, lijkt mij.

Om de offerrite passend te maken voor de christelijke geloofsleer, moesten er wel een aantal ingrijpende wijzigingen aangebracht worden. Om te beginnen is het niet de zondaar maar God zelf, die een offer brengt. Dat is een eigenaardige wending. Verder heeft het offer hier geen tijdelijke functie meer, wat het normaal gesproken altijd heeft, omdat de mens feilbaar blijft. Het is een aflaat voor het leven geworden, die enkel als gift geaccepteerd hoeft te worden. Wat ten slotte ook opvallend is, is dat Jezus weer tot leven wordt gewekt. Het is als een geit die geslacht wordt, maar drie dagen later weer gezond en wel voor de deur staat. Je kunt je afvragen of dit het idee van een offer, waarbij je iets opoffert, iets afstaat of opgeeft, niet geheel ontkracht.

De christelijke offerrite heeft een twijfelachtige constructie, die typisch menselijk is; een vreemdsoortige aanpassing van een gebruik dat als behoorlijk achterlijk te typeren valt, zeker als het gaat om het offeren van levende wezens. God zou zich hebben kunnen bedienen van iets anders dan deze uiterst onredelijke gewoonte, zo komt het mij voor. Een uitspraak als "je zonden zijn je vergeven", bepaald niet buitensporig bij de veronderstelling van een almachtige God, zou de Bijbelse offerrite in één klap volstrekt overbodig maken.

Het past om in dit verband nog even stil te staan bij de definitie 'God is liefde', door veel christenen als waarheid beleden. Het is gebaseerd op de welbekende tekst uit Johannes 3, vers 16: "Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een ieder, die in Hem gelooft, niet verloren ga, maar eeuwig leven hebbe." Het is een tekst die maar weinig serieus overdacht wordt. De daad van God was richting Jezus allesbehalve liefdevol te noemen en het impliceerde geweld en lijden, omdat Jezus een afschuwelijke dood moest sterven, waarbij de moordenaars dus deel uitmaakten van Gods plan. De definitie "God is liefde" is dus direct verbonden met liefdeloosheid; met een keuze voor geweld en lijden. De vraag lijkt zelfs gerechtvaardigd of God wel echt van mij houdt, als Hij bereid is iemand anders voor mij de dood in te jagen.

De presentatie van God in de Bijbelse en na-Bijbelse tijd

Het volgende aandachtspunt betreft de manieren waarop God zich presenteert in de Bijbel; deze zijn namelijk allesbehalve consistent.

Als we globaal een indruk van God proberen te krijgen door de Bijbel te lezen, dan zien we dat Hij aanvankelijk in harmonie met de mens leefde, maar na de zondeval op afstand kwam te staan. De mens werd aan zichzelf overgeleverd en moest maar zien hoe hij zich staande hield. Hard werken, pijn, ziekte en de dood waren zijn deel geworden. De mens had het geheel en al verbruid door van de boom der kennis van goed en kwaad te eten. Met Adam en Eva werd de gehele mensheid de ellende in getrokken. Een vreemde lezing van de vroegste geschiedenis van de mensheid als je het als letterlijke waarheid ziet, maar dat ter zijde.

Iets later in de geschiedenis duikt God op als de God van een stam en later van een volk, nl. de Israëlieten. Deze vorm van partijdigheid is wat eigenaardig en bedenkelijk, te meer als we de Bijbelse geschiedenis verder bestuderen en zien hoe het volk van God, volgens de Bijbel zelf, gruwelijke slachtingen aanricht om uiteindelijk in het Beloofde Land neer te strijken. En God legitimeert deze gang van zaken? Zien we hier een werkelijke of een verzonnen God acteren?

Daarnaast blijkt God ook niet altijd goed te weten wat Hij wil. Zo gaat het verhaal dat Abraham met God in discussie gaat over twee steden die God wil vernietigen; "wilt U dan behalve de schuldigen ook de onschuldigen het leven benemen?". De vraag alleen al! En God kwam Abraham tegemoet door aan te geven dat de steden niet verwoest zou worden als er nog tien rechtvaardigen gevonden zouden worden. Helaas, ze werden niet gevonden.

Ook opmerkelijk is het verhaal van Noach, waarbij God besloot om al het leven op aarde te vernietigen. Het was een rigoureuze maatregel waarbij mens en dier getroffen werden op een stel uitverkorenen na. Er getuigt weinig liefde uit. Als de mensheid, op Noach en diens familie na, al door en door slecht was, dan zal dat toch zeker niet van de dieren gezegd kunnen worden, die nooit van de boom der kennis van goed en kwaad gegeten hebben en leven volgens hun natuurlijke instincten. Daarbij, verwachtte God nou echt dat dit effect zou hebben? Er was weinig reden

om aan te nemen dat de mens na de zondvloed van betere kwaliteit zou zijn dan die van ervoor en een alwetende God zou dit voorzien hebben. Hier is geen wijze en liefdevolle God aan het werk, maar een gefrustreerde en op wraak beluste God.

Welbeschouwd is de God van het Oude Testament een vrij duidelijk herkenbare projectie van de mens. In Zijn doen en laten lijkt Hij de mens. Ook het Oude Testament illustreert een omgekeerde geschiedenis: het was niet God die de mens maakte, het was de mens die God maakte... net zoals niet Jezus, maar de mens de christelijke heilsboodschap uitvond (en als Gods waarachtige openbaring presenteerde).

In het Nieuwe Testament verandert het beeld van God ingrijpend. Het adagium 'God is liefde' doet zijn intrede en Hij verandert in een liefdevolle en vergevingsgezinde God voor alles en iedereen. Deze verandering wordt in concreto vormgegeven door Jezus' komst naar deze aarde en diens dood en opstanding, waardoor de liefde van God de mens ook daadwerkelijk kan bereiken. Daarbij moet natuurlijk wel opgemerkt worden dat Gods onvoorwaardelijke liefde geldt voor zolang een mens het leven heeft. Beloning en straf blijven aan de orde; het is onvoorwaardelijke liefde met voorwaarden. Oftewel: onvoorwaardelijke liefde is hier eigenlijk niet aan de orde.

Het Oude Testament laat een partijdige God zien, die zich laat leiden door rechtvaardigheid, zegen en straf, soms door wraakgevoelens, terwijl in het Nieuwe Testament het accent zich verlegt naar Gods onvoorwaardelijke liefde voor iedereen. Dat lijkt mij nogal gekunsteld. Het getuigt mijns inziens van menselijke zienswijzen en interpretaties, met als doel om tot een wenselijke verschijningsvorm van God te komen.

Wat voorts opvalt is dat er van de concrete aanwezigheid van God in de Bijbelse geschiedenis, weinig meer overblijft in de na-Bijbelse tijd. Sterker nog: God is verborgen. En de vraag is: waarom? Waarom deed Jezus in Zijn tijd wonderen voor gelovigen en ongelovigen en waarom doet Hij dat anno nu niet meer? Gelovigen willen her of der nog wel eens een wondertje zien, een kwaaltje dat verdwijnt, een levensloop die zich ten goede keert, niets waar een gezonde dosis scepsis niet op zijn plaats is. Echter, daar waar het er werkelijk om gaat, schittert God door

afwezigheid. Waarom accepteren we de grootst mogelijke gruwelijkheden zonder dat God ingrijpt? Waarom is het überhaupt mogelijk dat mensen of dieren gemarteld en gedood worden, als er een liefdevolle God is? Waarom veronderstellen wij Gods generositeit bij het voedsel op ons bord en accepteren we dat elders op de wereld, kinderen voor de ogen van hun moeders in stukken worden gehakt? Denken we dat God er een bedoeling mee heeft, dat er grotere belangen in het spel zijn dan de levens van mensen? Opvallend genoeg kenmerkte Jezus' leven op aarde zich juist door Zijn aandacht voor de individuele mens. Op het moment dat hij een zieke tegenkwam, was er niet iets dat belangrijker voor Hem was. Wat voor een excuus kan God aanvoeren voor een kind dat op afschuwelijke wijze de dood vindt, zonder dat Hij ingreep? In wat voor God wens je te geloven?

De Bijbel zegt, vooral in antwoord op de grote vragen des levens, dat we moeten geloven zoals kinderen. Het lijkt mij een ongelooflijke dwaling om een ideologie aan te hangen, waarvan gezegd wordt dat niet het begrijpen maar het op kinderlijke wijze accepteren ervan centraal staat. Het is het smoren van kritiek, het afkeuren van het stellen van vragen en het afwijzen van twijfel.

Als het christelijk geloof de waarheid betreft, dan zou dat voor iedereen duidelijk en toegankelijk moeten zijn, ongeacht hoe wij ons ertoe wensen te verhouden. Als dat niet kan, als het alleen waarheid wordt voor hen die het als waarheid accepteren, dan wordt het een uiterst verdachte theorie.

Wens je in God te geloven? Denk je dat het niet anders kan, dat God echt bestaat? Laat God dan in Zijn waarde en wees zo verstandig Hem niet te willen typeren, definiëren, classificeren, rubriceren. De mens die denkt God te kunnen doorvorsen, slaat de plank volledig mis en raakt verstrikt in tegenstrijdigheden. Als je je daar alleen nog uit kunt redden door het kinderlijk vertrouwen centraal te stellen, wordt het tijd je eens flink achter de oren te krabben.

Het probleem van de ervaring

Zo zijn er vele aspecten die vragen of kritiek oproepen en voor alles geldt dat het bijzonder onwaarschijnlijk is dat er een goddelijke waarheid mee verbonden is.

Veel mensen menen dat de uiteindelijke overtuiging komt met de *ervaring* dat het de waarheid betreft en dat God daadwerkelijk bemoeienis heeft met de levens van hen die ervoor openstaan.

Ervaring is een lastig te bespreken onderwerp als het gaat om de discussie of het christelijk geloof de waarheid vertegenwoordigt. Als jij iets ervaart en ik niet, hebben we te weinig gemeenschappelijk om een vruchtbare inhoudelijke discussie te voeren. De ervaring heeft enkel een subjectieve en persoonlijke basis en vertegenwoordigt niet iets met een algemene geldigheid. De ervaring kan het product van de eigen psyche zijn. En hoe vaak gebeurt het dat een ervaring met bijbehorende overtuiging ons op een later moment als volstrekt onherkenbaar voorkomt? Veel ervaringen zijn geworteld in onwetendheid en onnozelheid en bijgevolg onwaarachtig en onbetrouwbaar.

Er zijn twee zaken die ik specifiek onder het voetlicht wens te brengen en dat zijn: 1. De door overtuiging gestuurde ervaring en 2. De vraag of de ervaring specifiek thuishoort binnen het eigen religieuze geloofssysteem.

1. De door overtuiging gestuurde ervaring

Het lijkt mij juist om te veronderstellen dat veel ervaringen direct gekoppeld zijn aan bepaalde overtuigingen. De overtuiging stuurt de ervaring, los van de vraag of de overtuiging juist is of niet. Als je een kind vertelt dat kabouters bestaan en hij gelooft dat, dan moet je niet verbaasd staan te kijken als hij een keer thuiskomt met het verhaal rode puntmutsen in het struikgewas gezien te hebben. Het kind beleeft de werkelijkheid op basis van beperkte en niet-ontwikkelde ideeën die hij over die werkelijkheid heeft. Eenzelfde verschijnsel zien we bij de placebo. De placebo bevat geen werkende stoffen maar heeft een effect alsof het die werkzame stoffen tóch bevat. Het vertrouwen in de dokter die het middel voorschrijft, werkt genezing in de hand. Anders gesteld: de placebo werkt omdat de patiënt erin gelooft. We kunnen ervan

vinden wat we willen, maar als het geloof op een dergelijke manier werkt, heeft het natuurlijk niets met de waarheid te maken.

Het geloof is niet waar omdat het waar is, maar omdat een mens ervan overtuigd is dat het waar is. De overtuiging is hier de bepalende factor, niet het object waar de overtuiging betrekking op heeft, ook al zal de gelovige dat anders willen doen voorkomen. Het object kan totaal belachelijk en volstrekt onjuist zijn, gecombineerd met een overtuiging krijgt zij toch bestaansrecht voor de persoon met de overtuiging. Hier zijn vele voorbeelden van te geven en het christelijk geloof is beslist niet de uitzondering die de regel bevestigt.

Steun bij het geloof hebben, is niet veel anders dan steun bij een overtuiging hebben, en overtuiging werkt nu eenmaal op die manier dat de bezitter ervan er steun aan ondervindt. Dat geldt zowel binnen als buiten een religieuze context. Als ik ervan overtuigd ben dat de God van de Bijbel niet bestaat, dan geeft mij dat steun. Ik meen het leven iets beter te begrijpen, ik kan een voor mij relevante scheiding tussen zin en onzin aanbrenge. Dat geeft rust, overzicht, steun. Weten hoe iets zit, geeft voldoening en een vorm van veiligheid en houvast. De vraag moet dan ook vooral verlegd worden van het vermeende effect van het geloof, zoals steun of troost, naar de aard en de houdbaarheid van de overtuiging.

Ervaringen met het goddelijke kunnen dus gemakkelijk in het verlengde liggen van de overtuiging dat God bestaat en dat goddelijke ervaringen mogelijk zijn. De ervaring kan ook geconstrueerd zijn door een zieke of misleide psyche. Ik vermoed dat mensen die labiel zijn of geestelijke nood kennen, meer vatbaar zijn voor dit soort ervaringen.

2. De ervaring en het eigen religieuze geloofssysteem

De mens die iets van goddelijke inmenging ervaren heeft (meent ervaren te hebben), zal, als hij een religie aanhangt, de neiging hebben om de ervaring in het verlengde van zijn religiositeit te zien. Ik vraag me af of dat verband terecht is. Het benoemen van een ervaring van troost als Jezus' bemoeienis met jouw leven, is een aanname die aansluit bij je geloof, maar niet noodzakelijkerwijs bij de ervaring zelf. Deze benadering doet recht aan het opvallende feit dat mensen met verschillende religieuze overtuigingen (zelfs mensen zonder religieuze overtuiging)

vergelijkbare ervaringen kunnen hebben. Het is bijgevolg geen ervaring die bewijst dat je een juist geloof aanhangt. Wat er gebeurt, is dat je de ervaring in je eigen referentiekader inpast en dat dan als een bewijs van je geloof ziet.

Op het internet is te lezen dat veel onderzoekers uitgaan van een hoeveelheid van meer dan 4000 religies op deze wereld. De meeste daarvan zijn onder te brengen bij één van de grote wereldreligies, maar het is een feit dat de verscheidenheid groot is. Gezien het gebrek aan interconfessionele tolerantie als het gaat om waarheidstoekenning, ligt het voor de hand om te veronderstellen dat het overgrote merendeel van deze religies op zichzelf staat en dat overlap in dat opzicht vrij minimaal zal zijn. Het is een opmerkelijk gegeven, wat mij betreft, dat al deze verschillende religies, overtuigde volgers hebben, die steun vinden bij hun overtuigingen. De religieuze overtuiging is een kenmerkende overeenkomst tussen religies, die tegelijkertijd voor diepe verdeeldheid zorgt en maakt dat mensen elkaar zo nodig de hersens inslaan.

Conclusie

Een geloof dat overeenkomt met de in dit stuk beschreven zienswijze, nl. als iets dat de absolute waarheid vertegenwoordigt en de mens met zijn eigen mogelijkheden tot rede en liefde daaraan ondergeschikt maakt, is mijns inziens een dwaze en gevaarlijke ideologie.

Naar mijn stellige overtuiging jaagt deze gelovige mens een hersenschim na; een op aannames gebaseerde overtuiging die indringend onredelijk is. Rechtvaardiging vindt de gelovige mens in de Bijbel (een om verschillende redenen verdachte verzameling boeken), in ervaringen of eventueel in het feit dat de geloofsovertuiging gedeeld wordt met velen. Waarheid en bedrog rond een thema worden echter niet bepaald door de populariteit ervan, en de (individuele) menselijke ervaring kan geen algemeen maatgevend karakter hebben.

Naar mijn idee schiet iedere poging om God te kenschetsen ernstig te kort. De poging daartoe illustreert meer het verlangen naar antwoorden of de angst voor het niet-gedefinieerde. Het menselijk bestaan omvat echter vragen waarop geen antwoorden gegeven kunnen worden. Leven met niet-weten is onvermijdelijk. Dat is een gegeven dat onder ogen moet worden gezien en wat mij betreft is dat zeker niet problematisch. Het is ook niet zo dat een menselijk leven zinloos is als er geen perspectief van een hiernamaals is. En zo is het ook onzinnig om te beweren dat het geloof de noodzakelijke basis legt voor moreel denken en handelen; alsof wij goed en kwaad niet van elkaar zouden kunnen onderscheiden zonder religie. De mens is aan alle zijden begrensd, maar binnen die grenzen is een ontplooid leven mogelijk. Alle voorwaarden daarvoor zijn aanwezig. Religies hebben er veeleer een remmend en zelfs destructief effect op en staan naar hun aard een authentieke ontwikkeling en ontplooiing in de weg, ook al wordt het tegenovergestelde beweerd.

Naar mijn overtuiging moet het menselijk leven, of misschien beter gesteld: *het leven*, centraal staan in de manier waarop wij de dingen bezien. Hierbij zijn rede en liefde de belangrijkste aspecten; alleen in het verlengde hiervan kunnen wij tot inzicht en *waarheid* komen. Deze waarheid is gerelateerd aan de mens, aan kennis en inzicht omtrent het wezen van de mens; zijn neigingen, strevingen en behoeften.

Het probleem met het Christendom waartegen ik mij afzet, is dat het geloofssysteem het primaire belang vertegenwoordigt, oftewel: de absolute waarheid vertegenwoordigt, en dat de rest daaraan ondergeschikt gemaakt wordt, waarbij de menselijke rede op ondoorgrondelijke wijze overtreden wordt. Wat overblijft is een verdachte en in essentie inhoudsloze religie, die aanhangers ervan zo maar richting ideologisch fanatisme stuurt.

Erich Fromm schrijft in "Psychoanalyse en religie" (1950) dat het erom gaat dat de mens 'volgens de liefde leeft en volgens de waarheid denkt'. En vervolgens: 'Als de mens dit doet, zijn de systemen die hij gebruikt van secundair belang. Doet hij dit niet, dan zijn zij van geen enkel belang.'

Bijlage

Een goede illustratie van de functie van het universele symbool is een verhaal, geschreven in symbolische taal, dat bijna eenieder uit de westerse cultuur bekend is: het boek van de profeet Jona. Jona heeft Gods stem gehoord die hem opriep naar Nineve te gaan om daar de mensen te prediken hun slechte levenswandel op te geven, opdat zij niet vernietigd zouden worden. Jona hoort Gods stem tegen wil en dank; dat maakt hem tot profeet. Hij is echter een onwillig profeet, die heel goed weet wat hem te doen staat, maar die toch tracht Gods bevel (of, zoals wij kunnen zeggen, de stem van zijn geweten) te ontlopen. Hij is iemand die zich niet bekommert om zijn medemensen; hij heeft een sterk gevoel voor recht en orde, maar geen liefde. Hoe komt nu in het verhaal tot uiting wat er innerlijk bij Jona omgaat?

Ons wordt verhaald hoe Jona naar Jaffa ging en daar een schip vond, dat hem naar Tarsis zou brengen. Midden op de oceaan steekt een storm op en terwijl alle anderen bang en opgewonden zijn daalt Jona af naar het ruim van het schip, waar hij in een diepe slaap valt. De zeelieden geloven dat God de storm heeft opgewekt omdat iemand aan boord gestraft moet worden en zij wekken Jona, die hun immers had verteld, dat hij Gods gebod trachtte te ontlopen. Hij zegt hun dan, hem in zee te gooien opdat deze weer tot rust zal komen. De zeelieden (die aanvankelijk een opmerkelijke humaniteit tonen door eerst andere pogingen te doen het schip te redden) nemen tenslotte Jona op en werpen hem in zee. Deze wordt onmiddellijk kalm. Jona wordt opgeslokt door een grote vis en blijft drie dagen en drie nachten in zijn buik. Hij bidt God hem uit zijn gevangenis te bevrijden en God laat de vis Jona op het droge land uitspuwen. Jona gaat dan naar Nineve, vervult Gods opdracht en redt zodoende de bewoners van de stad.

Het verhaal wordt verteld alsof deze geschiedenis werkelijk gebeurd is; het is echter geschreven in symbolische taal en al de realistisch beschreven gebeurtenissen zijn symbolen van Jona's innerlijke belevingen. Wij zien een opeenvolging van symbolen: het zich inschepen, het afdalen naar het ruim van het schip, het in slaap vallen, het in de oceaan geworpen worden en het verblijf in de buik van de vis. Al deze symbolen representeren dezelfde innerlijke beleving: een toestand van

afgeslotenheid en bescherming, van een zich veilig terugtrekken uit het verkeer met de medemens. Zij representeren wat ook met een ander symbool zou kunnen worden uitgedrukt: dat van de foetus in de baarmoeder. Hoezeer verschillend ook in de werkelijkheid der feiten het ruim van een schip, de diepe slaap, de oceaan en de buik van de vis mogen zijn, zij drukken eenzelfde innerlijke beleving uit: die van in elkaar overgaande gevoelens van geborgenheid en afzondering.

In het verhaal geschieden de gebeurtenissen in de tijd en de ruimte: eerst het afdalen naar het ruim van het schip, dan het in slaap vallen, daarna het in de oceaan geworpen worden, vervolgens het opgeslokt worden door de vis. Hoewel sommige gebeurtenissen klaarblijkelijk niet reëel zijn, heeft het verhaal in categorieën van ruimte en tijd een logische samenhang. Als wij echter begrepen hebben dat de schrijver ons niet een verhaal van anekdotische lotgevallen heeft willen meedelen, maar van de innerlijke belevingen van een mens, verscheurd tussen de stem van zijn geweten en zijn wens daaraan te ontsnappen, wordt het duidelijk, dat de opeenvolgende gebeurtenissen telkens eenzelfde innerlijke beleving symboliseren, en dat de opeenvolging in de tijd een toename van de intensiteit van deze beleving tot uitdrukking brengt.

Bij zijn pogingen zijn plicht jegens zijn medemensen te ontlopen, isoleert Jona zich steeds meer, totdat in de buik van de vis het element van het zich beschermd weten zo sterk is overgegaan in een zich gevangen voelen, dat hij het tenslotte niet meer kan uithouden en God bidt hem te bevrijden uit de situatie waarin hij zichzelf heeft gewerkt. (Dit is een typisch neurotisch mechanisme. Als afweer tegen een gevaar wordt een bepaalde instelling aangenomen, waarbij het aanvankelijke doel wordt voorbijgeschoten; zij wordt dan een neurotisch symptoom, waarvan het individu verlost wil worden.) Aldus eindigt Jona's vlucht naar een veilige schuilplaats echter in de verschrikking van het gevangen zijn en hij hervat het leven op het punt waar hij het had willen ontlopen.

Er is nog een onderscheid tussen de logica van het manifeste en die van het latente verhaal. In het manifeste verhaal wordt het logische verband gevormd door de causaliteit van de uiterlijke gebeurtenissen. Jona wil de zee oversteken *omdat* hij voor God wil vluchten, hij valt in slaap *omdat* hij vermoeid is, hij wordt overboord geworpen *omdat* hij beschouwd

wordt als de oorzaak van de storm en hij wordt door de vis verzwolgen *omdat* er mensen etende vissen in de oceaan zijn. De feiten hebben een causale samenhang (het laatste gedeelte van het verhaal is niet realistisch maar wel logisch). In het latente verhaal is er een logica van andere aard. De verschillende in tijd en ruimte plaatsvindende gebeurtenissen verkrijgen een onderlinge samenhang, doordat zij met dezelfde innerlijke beleving verbonden zijn. Wat in schijn een causale reeks van uiterlijke feiten is, heeft in werkelijkheid de betekenis van een samenhang tussen de verschillende belevingen welke van één psychisch gebeuren deel uitmaken. Deze samenhang is niet minder logisch dan die van het manifeste verhaal; zij volgt slechts uit een ander soort van logica.

Uit "Dromen, sprookjes, mythen" van Erich Fromm (1951)